

UTAK A NEMZETISÉGI TÖRVÉNYCIKKIG

Csernus-Lukács Szilveszter

*Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, PhD-hallgató,
Állam- és Jogtudományi Kar, hallgató, csernus.sz@gmail.com*

Absztrakt

Kutatómunkám során az 1860-as évek Magyarországnak nemzetiségpolitikáját vettem vizsgálat alá, mégpedig egy eddig nem vizsgált szemszögből. A korszakot elsősorban a viszontagságos alkotmányos helyzet és az uralkodóval, illetve az Osztrák Császársággal való közjogi viszony rendezése fémjelezte, ugyanakkor a nemzetiségi viszonyok, a nemzetiségi egyenjogúság kérdése a legfontosabb megoldásra váró feladatok egyike volt.

1848-1849 keserű tapasztalatait követően a magyar politikai elit konzervatív és liberális szárnya mind Magyarországon, mind az emigrációban átfogó, tartós megoldást keresett az ország lakosságának több mint felét kitevő nem-magyar ajkúak nyelvhasználati és nemzetiségi érdekeik érvényesítésére irányuló törekvéseik tárgyában. Emellett az érintett nemzetiségi közösségek, nemzetek is megfogalmazták memorandumaikat az 1861-es rövid alkotmányos időszakban, és Ferenc József is siettetett egy, a nemzetiségi viszonyokat rendező kódex elkészítését.

Kutatásom során hat dokumentumot tanulmányoztam, melyeket a Helytartótanács 1862 őszén készült, a magyar történetírás által eddig nem elemzett nemzetiségi törvényjavaslatával hasonlítottam össze. Az uralkodó megbízásából készült, a Helytartótanács által felkért bizottság segítségével kidolgozott, 1862. október 25-én kelt „Felírási Javaslat” összehasonlítási alapjául a következő dokumentumok szolgáltak: az Eötvös József indítványára létrehozott országgyűlési nemzetiségi bizottság által kidolgozott és 1861. augusztus 8-án beterjesztett törvényjavaslat, e bizottság kisebbségének törvényjavaslata, az újonnan összehívott országgyűlés nemzetiségi bizottsága által 1867 júniusában beterjesztett törvényjavaslat, az ezzel egy időben a nemzetiségi képviselők által készített törvényjavaslat, az 1868 novemberében a Képviselőház elé került törvényjavaslat és a végül szentesítésre került 1868. évi XLIV. törvénycikk.⁵⁶

A dolgozat több szemponton keresztül mutatja be a szabályozandó tárgyköröket (a magyar politikai nemzet tétele, az országgyűlés, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az egyházak és a közoktatás nyelvhasználata, az egyesülési jog kérdései és az állampolgárok nyelvhasználati jogai), melyek vizsgálata révén képet kaphatunk arról, hogy az 1862-es Felírási Javaslat mennyiben különbözik az említett törvényjavaslatoktól, illetve a nemzetiségi törvénycikkektől.

⁵⁶ Számos tanulmány jelent már meg a liberális tábor elképzeléseiről, a konzervatívok vonatkozásában azonban csak a reformkorra vonatkozóan születtek elemzések. Vö.: Péter László: Az 1868:XLIV. tc. „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában”. In: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Szerk.: Péter László. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 264-275.; Arató Endre: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.; Arató Endre: A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. In: Történelmi Szemle 1970/3. 444-448. Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849-1860. Osiris Kiadó, Budapest 2000.; Dénes Iván Zoltán: Közügyé emelt kiváltságörzés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.; Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. Regio 1993/4, 99-128.; Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.; A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868. Szerk.: Schlett István. Kortárs Kiadó, Budapest, 2002.; Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom korában Kossuth, Budapest, 1980.; Szász Zoltán: Erdély története. (3. köt.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.; Tevesz László: Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója és a Deák párt által képviselt alkotmányos-nemzeti hagyomány, 1860-1868. Aetas 2012/1, 105-124.; Tevesz László: A magyar liberális elit közös nemzetiségpolitikai koncepciója, 1849-1868. KÚT 2005/2, 43-66.

A Helytartótanács javaslata több tárgykörben is eltért az országgyűlés elé került dokumentumok rendelkezéseitől. A törvényhatósági ügykezelési nyelvet illetően a magyar nyelv használatához ragaszkodik, a törvényhatóságok egymás közti érintkezésében kizárólag a magyart engedi használni. Ugyanakkor községi szinten engedélyezné a többnyelvű ügykezelést, és a pesti egyetem nyelvhasználatában is egyedi álláspontot képvisel. Az egyesülési jogot elsőként szabályozta, de csak irodalmi egyesületekre nézve javasolt rendelkezéseket. Az állami segélyezést nem nemzetiségi, hanem községi jogként határozta meg, illetve nem tartalmazott egyházjogi szabályozást az egyházközségi szinten felül. Emellett csak ezen dokumentum deklarálta az állampolgárok számára az anyanyelvhasználat jogát valamennyi hatósághoz benyújtott beadvány esetén.

A törvényjavaslatok – köztük az 1862-es Felírási Javaslat – képet adnak arról, hogy milyen módon kívánta rendezni a magyar politikai elitnek az úgynevezett Schmerling-provizórium idején vezető hivatali pozíciókat vállaló része a nemzetiségi egyenjogúságot, hogyan képzelte el a magyarok és nem magyarok viszonyát a polgári államban, és miként szabályozta a nyelvhasználat kérdését. Ezért tartom elsősorban történettudományi szempontból a dualizmus korát szabályozó nemzetiségi törvénycikkhez vezető tendenciák fontos fejezetének.

Kulcsszavak: Schmerling-provizórium, nyelvtörvény, nemzetiségek, Helytartótanács, 1862.

1. A Felírási javaslat előtörténete

Az 1860. október 20-án kihirdetett császári diplomához csatolt, Bárány Vay Miklós magyar kancellárhoz intézett egyik kabineti irat elfogadta a nemzetiségek egyenjogúságának elvét. A magyarországi közigazgatás és igazságszolgáltatás belső ügykezelési és a hatóságok egymással való érintkezési nyelve a magyar lett, fenntartva az állampolgároknak biztosítandó jogot, hogy anyanyelvükön érintkezhessenek a megyei és a járási hatóságokkal. A községi választmányok emellett szabadon határozhatták meg igazgatási nyelvüket. Ugyanígy a községekkel való érintkezéseik során a megyei és járási hatóságok a községek nyelvét voltak kötelesek használni. A Helytartótanács rendelkezése folytán ekkor lett a magyar a pesti egyetem tannyelve. (Az iratot közli: [1]; [8]; [9]).

A következő év áprilisára összehívott országgyűlés is a legfontosabb megoldandó feladatok egyikének tekintette a nemzetiségi kérdés átfogó szabályozását, ahogy az uralkodó is. Ferenc József 1861. július 6-i leiratában felhívta a törvényhozást egy törvényjavaslat kidolgozására, amely szabályozza a nem magyar ajkúak nemzetiségi és nyelvhasználati jogait. ([7]; [8]).

Az alkotmányos élet helyreállítása megnyitotta az utat a szabad politizálás előtt, így nem csak a magyar politikai elit de – 1848-hoz hasonlóan – a nemzetiségi közösségek is hallatták hangjukat mind az országgyűlésben, mind azon kívül. A Karlócán 1861. április 2-án kongresszust tartó szerbek és a június 6-7-én Turócszentmártonban összegyűlő szlovák értelmiségiek nemcsak nemzetként való elismerésüket kérték, de nemzetiségi alapú területi autonómiát is (a szerbek esetén ez az 1861-re már megszüntetett Vajdaság kibővített változatát, míg a szlovákok esetén egy szlovákok lakta területet felölelő „Hornouhorské-Slovenské Kolie”, azaz Felsőmagyarországi Szláv Kerületet jelentett).

A szlovák határozat az országgyűlésben minden honi nyelven való felszólalás jogát kérte a magyar nyelv szupremáciájának megszüntetése mellett. A két autonóm terület polgári ügykezelési nyelve a szerb, illetve a szlovák lett volna, de a karlócai határozat (a szlovákkal ellentétben) a községeknek megadta a jogot saját nyelvük megválasztására, sőt felsőbb hatóságokkal is azon nyelven kommunikálhatnak, míg a szlovák határozat csak az állampolgároknak biztosította volna a jogot, hogy a községben „divatozó” nyelvek bármelyikén küldhessenek beadványt. A határozatok nem rendelkeztek átfogóan a nyelvhasználati és a nemzetiségi kérdés minden aspektusáról. A nemzetiségi politikusok a nemzeti gyűlések fórumain kívül a pesti országgyűlésben is hallatták hangjukat. Két

politikusuk, Popovics Zsigmond Arad vármegyéből és Wlad Alajos Krassó vármegyéből készítette el a kisebbségi törvényjavaslatot a nemzetiségi kérdés rendezése tárgyában, amit az e kérdésben kiküldött parlamenti bizottság törvényjavaslata alternatívájának szántak.

Az Anton Schmerling államminiszter nevével fémjelzett provizórium időszakában (1861. november – 1865. június) a kérdés változatlanul megoldásra várt, de a szabályozás kidolgozása egyelőre az országgyűlésen kívül folytatódott. A Rainer Ferdinánd főherceg vezette osztrák kormány és a császár tanácsadó testülete, az Államtanács (Staatsrat) is foglalkozott több alkalommal a magyarországi nyelvkérdés ügyével. A magyar nyelv egyeduralma ugyanis kivívta a nem magyar nemzetiségű állampolgárok rosszállását, akik egyre több panaszt juttattak el felsőbb hatóságokhoz és az uralkodóhoz. A megyei hatóságok ugyanis nem tartották be az október 20-i uralkodói rendelkezéseket. 1862-ben az Arad vármegyei román értelmiségiek egy memorandumot küldtek az uralkodóhoz, melyben nyelvhasználati jogokat követeltek községi szinten. ([9] 53-54.)

A császári vezetés az Arad, Temes és Közép-Szolnok megyékből érkezett román panaszok [8] kapcsán lépett a cselekvés útjára a községek nyelvhasználatának kérdésében, mivel az uralkodó elrendelte a panaszok kivizsgálását. Gróf Pálffy Mór⁵⁷ királyi helytartó a községek lakossága esetleges „megszavaztatásának” pártján állt, melynek eredményét a megyei hatóságok figyelembe vennének a község igazgatási nyelvének meghatározásakor (helytartósága alatti politikájáról lásd: [7]; [8]; [9]). A helytartó álláspontját az Államtanács is támogatta. Gróf Forgách Antal kancellár⁵⁸ szerint azonban a szavazások csak tovább szítanák a feszültséget, egyszerűen a templomi istentiszteletek nyelvét kell választani a község igazgatási nyelvül, és csak tiltakozás esetén kerülne sor községi szavazásra (kancellársága alatti politikájáról lásd: [2]; [3]). Gróf Nádasdy Ferenc erdélyi kancellár azonban rámutatott Forgách javaslatának gyenge pontjára, azaz arra, hogy több templomi nyelv is létezhet egy településen. Ekkor statisztikai kimutatás alapján vélte eldöntendőnek a kérdést, lehetővé téve, hogy akár több nyelven is folyhasson egy község belső igazgatása. [9].

Az uralkodó végül 1862. július 27-i rendeletében szabályozta a községi nyelvhasználatot a hozzá „érkezett több rendű panaszok orvoslása s lehetőleg megszüntetése” céljából. A határozat hatálya a nem magyarajkú községekre terjedt ki, s a rendelkezésre álló statisztikai adatokat alapul véve kellett a községben azon nyelvet hivatalossá tenni, „amellyel ... általában nagy többség él”. Vegyes ajkú községek esetén, amennyiben ezen döntés után érdemi panaszok érkeznek, a járási szolgabírónak kellett egyezséget tető alá hozni. Amennyiben ez sem sikerült, vagy alapos kétely támadt, hogy a község lakosainak akarata ettől eltérő, a megyei kormányzónak kellett megkísérelnie a közvetítést. Amennyiben ez sem eredményezett „az érdekelteket megnyugtató egyezményt”, a község választópolgárai szavazással dönthettek az ügykezelési nyelvről. A lakosságnak még ezt követően is megvolt a joga, hogy a szavazás eredménye ellen fellebbezhessen. ([10], idézetek: ugyanott).⁵⁹

Az 1862-es statisztikai adatok szerint Magyarország 7459 községéből 5981 (80%) folytatta belső ügykezelését magyarul, ugyanakkor csak 4395-nek (59%) lakossága volt magyar többségű ([7], idézi: [9] 61.). 1286 község használt nem magyar nyelvet használt, míg 192-ben többnyelvű közigazgatás folyt ([9] 61.). Pálffy Arad vármegyében tett 1862-es látogatásakor is úgy ítélte meg, hogy az októberi diploma kibocsátása után 1861 őszéig valóban „üldözték” a románokat ([9], 62.).

⁵⁷ Gróf Pálffy Mór (1812-1897) altábornagy, a szabadságharc megtorlásában való részvétele után csendőrpáncsnok, a provizórium időszakában magyar királyi helytartó.

⁵⁸ Gróf Forgách Antal (1819-1885) 1848-1849-ben császári oldalon harcoló katonatiszt, az ún. „muszkavezetők” egyike, majd kerületi főispán, később Csehország helytartója. 1861 júliusától 1864 májusáig magyar kancellár, a később országgyűlési képviselő.

⁵⁹ A magyar nyelvű levéltári forrásokat a mai helyesírási szabályoknak megfelelő formában közlöm.

A községek nyelvhasználatáról szóló döntést követően bízta meg az uralkodó 1862 júliusában Forgách kancellárt egy nemzetiségi törvényjavaslat megalkotásával, hogy azt a majd valamikor összehívandó országgyűlés elé terjesszék. Az országgyűlést 1861. augusztus 22-én feloszlato leiratban az uralkodó egy újabb országgyűlés hat hónapon belüli összehívásának lehetőségét villantotta fel, ám arra csak négy év halogatást követően került sor.

Forgách kancellár Bécsből utasította Pálffy egy előkészítő bizottmány létrehozására ([9] 58.). A bizottmányba elsősorban a Helytartótanács kebeléből választott tagokat Pálffy, elnökül Privitzer István valóságos belső titkos tanácsost, alelnökül Péchy Ferencet – Pálffy helyetteseit – nevezte ki. A bizottmányban továbbá helyet foglalt Danielik János címzetes püspök, Dobrzánszky Adolf,⁶⁰ a rutén nemzeti mozgalom egyik irányítója ([9], 60.), Hueber Zsigmond udvari tanácsos, Korizmics László püspök, Jakab István irodalmár, a Délvidékről származó szerb Mandics Tivadar, a máramarosi román Mihályi Gábor, Palló Sándor és Abonyi István, mindannyian helytartótanácsi tanácsosok. [11]

A tizenegy tanácsoson túl az uralkodó engedélyezte, hogy „külső” tagokat is bevonjanak a bizottmány munkájába, ugyanis egyrészt alaposabb munkát tud végezni egy tágabb testület, illetve a honi nemzetiségek kebeléből kinevezettek részvétele „megnyugtató erővel bírna” a nem magyar ajkú nemzetiségekre nézve. A bizottmány nem hivatali tagjaiul Pópa Györgyöt⁶¹ a románok, Francisci Jánost⁶² a szlovákok ([4], 35.), míg a huszti ügyvéd Pásztélyi Jánost a rutének közül választotta Pálffy [11]. A Pásztélyi Jánosnak írott felkérő levél tartalmából kitűnik, hogy a bizottmány külső tagjait olyan köztisztvisletben álló egyének közül választották, kik tapasztalataik, képességeik és a tárgyban való érdekeltségük folytán „jó tanáccsal” segíthetik a bizottmány munkáját. A külső tagoknak – akik sem útiköltséget, sem napidíjat nem kaptak részvételükért – megszabták, hogy a bizottmány munkájáról nem szivároghat ki semmi információ, mert azzal „az óhajtott cél csak nehezítettnek”. ([12], idézetek: ugyanott). A bizottság működésének mikéntjéről nem állnak rendelkezésre információk Abonyi István aláírásával azonban fennmaradt egy törvényjavaslat 1862. októberi keltezéssel két változatban is egy az uralkodónak szóló bevezető résszel. Nem tudjuk, hogy a felirat csak Abonyi javaslata-e vagy egyáltalán tárgyalta, esetleg elfogadta a szűkebb vagy a tágabb bizottság.

2. A Felírási javaslat, 1862⁶³

A továbbiakban ismertetjük a felírási javaslatban foglaltakat, összehasonlítva azokat a bevezetőben említett többi szabályozással.

2.1. Politikai nemzet, nemzetiségek meghatározása, országegység

Az 1862-es javaslat egy, „a magyar állam historikai fogalmának és jogainak megfelelő egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet”-ről ír, melyet Magyarország hat nemzetisége (köztük a magyar) alkot. Az 1861-es országgyűlési javaslat is magáévá tette

⁶⁰ A rutén Dobrzánszky Adolf helytartótanácsos, majd udvari tanácsosnak már 1861 ősztől nézeteltérése támadt feletteseivel, amikor arra buzdította a görög katolikus rutén espereseket, hogy petícióban követeljék a rutén területi autonómiát, illetve aláírásgyűjtés nyomán hatalmazzák fel őt a rutén nemzet képviseletére. A személyneveket a korabeli forrásokban szereplő magyaros alakban közlöm.

⁶¹ Pópa György, magyarországi román nemzetiségi politikus, 1861-ben országgyűlési képviselő, 1864-1867 között Arad vármegye főispánja.

⁶² Francisci János (1822-1905) szlovák nemzetiségi politikus. Az 1848-1849-es szlovák felkelésben való részvétele után megyei tisztviselő, 1861-től a *Pešťbudinské Vedomosti* c. lap szerkesztője, az 1861-es *turócszentmártoni szlovák nemzetgyűlés elnöke*. 1863-tól helytartósági tanácsos, a következő évtől *Liptó vármegye főispánja*. A kiegyezést követően a *Matica Slovenska* alelnöke.

⁶³ Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra!

preambulumában az egy politikai nemzet tételét („a magyar állam historiai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzet”), melyet „Magyarországnak minden ajkú polgárai alkotnak”. Az 1868. évi XLIV. törvénycikk szintén előjáró részében deklarálja az „oszthatatlan, egységes magyar nemzetet”, de utolsó, 29. §-a Horvát-Szlavón- és Dalmátországek lakosait is külön területtel bíró politikai nemzetként ismerte el. Az 1861-es országgyűlési és a helytartótanácsi törvényjavaslat szerint Magyarország polgárai, illetve nemzetiségei képezik a nemzet alkotórészeit, míg a törvénycikk nem definiál a nemzetről kisebb kollektívumokat.

A „nemzet” meghatározása ugyanakkor az 1861-es és 1867-es kisebbségi és az 1868-as javaslatokból kimaradt. Ezen törvényjavaslatok nem szóltak „politikai nemzet”-ről, e helyett a kisebbségi javaslatok hat különböző nemzetet nevesítettek, köztük a magyart.

Teljesen egyedi sajátossága viszont az 1862-ben született törvényjavaslatnak az, hogy a „politikai nemzet” alatt csak az „országban összes keresztény lakosai” közösségét érti, miközben a polgári egyenjogúságot minden lakosra kiterjeszti. A zsidókat tehát vallási alapon kirekeszti a magyar politikai nemzet fogalmából.

Az 1862-es törvényjavaslat a politikai nemzet fogalmából vezeti le az egyetlen államnyelv szükségességének tételét, de már a preambulumban leszögezi, hogy minden állampolgárnak joga van saját anyanyelvén érintkezni az állami szervekkel.

A „népfajokból kiálló nemzetiségek”-et külön felsorolja az 1862-es javaslat, ezek a „magyar, német, szláv [szlovák], román, ruthen, és szerb”, amelyek „polgári és vallási tekintetben egyenjogú nemzetiségek”. A magyar így nemzetiség és a politikai nemzet titulás nemzete is, ugyanakkor a felsorolás nyitottá is tette a nemzetiségek csoportját és az egyenlőségi elv elfogadását is jelezte. Az 1861-es törvényjavaslat ugyancsak felsorolta Magyarország hat nemzetiségét, köztük a magyart (ahogy természetesen az 1867-es kisebbségi törvényjavaslat is, de már nemzetként), míg a törvénycikkből már kimaradt.

Az 1862-es felírási javaslat hangsúlyozta az ország politikai egységét, amelyet a két nem-magyar és az 1868-as törvényjavaslat, valamint a törvénycikk is leszögezett. Az 1861-es javaslat annyival egészítette ezt ki, hogy a területi autonómia kérdését az ország politikai egységének megóvására tekintettel elvetendőnek minősítette.

Az állampolgári egyenjogúság elvét mindegyik törvényjavaslatban és a törvénycikkben is deklarálták a betervezők, jogalkotók.

2.2. Fogalomhasználat

A nemzeti csoportokat mint közösségeket többféle fogalommal jelölték igen következetesen az 1860-as évek törvényjavaslatai. Az 1862-es felirat alapvetően a „nemzetiség” elnevezést használta, de a vizsgált dokumentumok közül a legtöbbször, öt alkalommal említi a „magyar politikai nemzet”, illetve az „országos politikai nemzetiség” fogalmakat. Emellett ugyanilyen gyakorisággal szerepel benne a „népiség” és a „fivér népség” elnevezés is. A „népfaj”-t a felirat a nemzetiség összetevőjeként írta le. A fogalomhasználat kapcsolatosan megfigyelhető a német nyelvű terminológia, a „Volkstum” („népiség”), illetve „Volksstamm” („néptörzs”) fogalmak hatása.

A Felírási Javaslathoz hasonlóan az 1861-es törvényjavaslat is a leggyakrabban, míg az 1867-es és 1868-as kizárólag a „nemzetiség” fogalmat használta (az 1861-es egy esetben írt „népek”-et) a Magyarországon lakó népcsoportok megnevezésére. A törvénycikk is hasonlóan jelölte az adott közösségeket, ám abban a „nemzet” szó is szerepelt. A „nemzeti” jelzőt az 1861-es törvényjavaslat a „nemzeti képviselők” (mint a Képviselőház tagjainak) megjelölésére és a magyar politikai nemzetre vonatkozóan alkalmazta. A törvénycikk a „nemzet”-et a magyar, illetve a horvát-szlavón politikai nemzet megjelölésére használta.

A nem-magyar képviselők által kidolgozott törvényjavaslatok közül a Wlad-Popovics-féle a „nemzet”, „nép”, „nemzetiség” kifejezéseket használja (de valamennyi népcsoportot nemzetnek nevezve), míg az 1867-ben készült kisebbségi javaslat sajátos módon felváltva és azonos tartalommal használja a „nemzet” és a „nemzetiség” fogalmait, kiegészítve a „történeti országos népség” egyszeri meghatározásával.

2.3. Sorrendiség

Politikai, sőt adott esetben „taktikai” jelentősége volt annak, milyen sorrendben rendelkeztek a vizsgált dokumentumok a különböző tárgykörökről. Az 1862-es felírási javaslat, amint arra már kitértünk, tartalmaz preambulomot, melyben az egy politikai nemzet elve és az állampolgári egyenjogúság deklarálása mellett helyet kapott a nemzetiségek felsorolása, a nemzetiségek egyenjogúságának elismerése. A rendelkező részekben a 3. §-tól az állampolgári jogoknak a közigazgatásban való érvényesülése tárgyalására kerül sor, majd a községek, a közoktatás, a törvényhatóságok, az igazságszolgáltatás, ismét a törvényhatóságok, a központi államigazgatási hatóságok taglalása után tér ki a javaslat az országgyűlés ügyeire. A felírási javaslat tehát a nemzeti deklarációkat követően „alulról fölfelé” haladva szól a nyelvhasználati jogok érvényesüléséről.

Az 1861-es többségi és az 1867-es javaslat felépítése szinte megegyezik az 1862-es felíratéval azzal a különbséggel, hogy az utóbbi – preambulom hiányában – a rendelkező részekkel és pedig az állampolgár jogaival kezdi a tárgyalást. A végleges törvénycikk tartalmaz preambulomot, melyben az egy politikai nemzet és a polgári egyenjogúság elve található. Ezt követően az eddig vizsgáltakkal ellentétben „felülről lefelé” halad a tárgykörök taglalásánál, így a sorrend: az országgyűlés és az állami közigazgatás, törvényhatóságok, igazságszolgáltatás, egyházügy, közoktatás, községek, újfent közoktatás, végül a politikai nemzet kiegészítése a 29.§-ban. Ez a szerkezet inkább a megszorításokkal kezd, így azok a többi dokumentumhoz képest nagyobb súlyt kapnak.

2.4. Törvényhozás

Az országgyűlés tanácskozási és ügykezelési nyelvét az 1862-es felírási javaslat a magyart határozta, emellett azonban a törvényeknek a nevesített nemzetiségek nyelvén való kihirdetését is előírta. A magyar ügykezelési és tanácskozási nyelv az 1861-es, az 1867-es törvényjavaslatokba és a törvénycikkbe is bekerült, az utóbbiba azzal a kiegészítéssel, hogy a magyar-horvát-szlavón közös országgyűlésen a szábor követi anyanyelvükön is felszólalhatnak.⁶⁴ Az 1868-as törvényjavaslat egyszerűen mellőzi e kérdést.

A két nem-magyar törvényjavaslat szerint az országgyűlésen minden képviselőnek joga van anyanyelvén (Wlad-Popovics), illetve a nevezett nemzetek képviselőiknek azon nemzet nyelvén felszólalni, és mindkettő tartalmazta a törvények kihirdetését minden nemzet nyelvén.

2.5. Nemzetiségi elv a közigazgatásban

A kormány ügykezelési nyelvét az 1862-es felírási javaslat a magyart írja elő, ugyanakkor kötelességévé téve a kormánynak a különajkú nemzetiségek kebeléből való választást az állami hivatalok betöltésénél (a főispáni poszt esetén elég lehet a nyelvismeretre figyelemmel lenni).

⁶⁴ A nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. törvénycikket megelőző 1868. évi XXX. törvénycikk, a „magyar-horvát kiegyezés” 59. §-a a horvát nyelven való felszólalás jogát deklarálja a közös országgyűlésben, míg a nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvény az anyanyelvi felszólalást (ez a horvát-szlavónországi szerb képviselők esetén lehetett fontos).

Az 1861-es, 1867-es és 1868-as törvényjavaslatok és a törvénycikk szintén a magyart határozzák meg a kormány nyelveként, s az államhivatalnokok alkalmazását illetően is a felírási javaslattal azonos rendelkezést tartalmaznak. Az 1861-es és az 1867-es törvényjavaslat emellett előírja, hogy a kormány köteles a minisztériumokban és a főispáni karban olyan személyeket alkalmazni akik szükséges nyelvismerettel bírnak. Az 1868-as javaslat már adott nemzetiségekbeli személyek alkalmazásáról ír a közigazgatásban, ami a törvénycikkbe olyan változtatással került be, hogy azok „lehetőségig alkalmaztassanak” – azaz a rendelkezés elvesztette kötelező erejét.

A vizsgált dokumentumok az önkormányzatokat illetően tartalmazták a legrészletesebb szabályozásokat. A közigazgatási, területi önkormányzati egységek átszabását, csak a két kisebbségi törvényjavaslat írta elő oly módon, hogy a vármegyék, kerületek és az országgyűlési választókerületek (a Wlad-Popovics féle javaslat emellett a járásokat is megnevezi) határait újrászabják, hogy területükön egy nemzetiség minél nagyobb többségben legyen. A Wlad-Popovics féle javaslat minden területi önkormányzat „törvénykezési, köztanácskozási, azaz általános hivatalos” nyelvét az illető terület lakossága abszolút többségének nyelve alapján kívánta meghatározni. Amennyiben egyik nemzet létszáma sem éri el a lakosság több mint felét, a hivatalos nyelv „szabadon választható” (a választás részleteire azonban nem tér ki). Az 1867-es kisebbségi javaslat szintén általános hivatalos nyelvet határozott meg a törvényhatóságokat és a községeket illetően, melyet az adott területben akár egyszerű többséget képező nemzetiség nyelve határoz meg, de azt „számra és jelentőségre” megközelítő egyéb nemzetiség (amennyiben a hat felsorolt közé tartozik) nyelve második hivatalos nyelvvül használható.

Törvényhatóságok

A törvényhatósági közgyűléseken a három magyar és a két kisebbségi törvényjavaslat, majd a törvénycikk – ahogyan az 1862-es felirat is – minden tagnak biztosította az anyanyelvi szólás jogát.

Az 1862-es felirat a magyart jelölte meg elsődleges jegyzőkönyvi nyelvvül, de minden nemzetiségnek fönnhagyta a jogot (létszamarány meghatározása nélkül), hogy saját nyelvén is kérhesse a jegyzőkönyvezést. Feltehetőleg az 1861-es törvényjavaslat szellemét követték, ami azonos rendelkezést fogalmaz meg. Az 1867-es javaslat ezzel szemben a közgyűlés abszolút többségére bízta volna a jegyzőkönyvi nyelv meghatározását, de a képviselők legalább 20%-ának kérelmére második nyelvként további nyelv alkalmazását is lehetővé tette. A nyelvhasználat kérdését a gyűlés tagjai 2/3-ának kérelmére tűzhette napirendre a törvényhatóság, a tisztválasztást megelőzően. Az 1868-as javaslat ismét a magyart jelölte meg a törvényhatóságok első számú jegyzőkönyvi nyelvvül, fenntartva a tagok legalább 20%-ának a jogát a többnyelvű jegyzőkönyvezés indítványozására. A törvénycikk végül ezt a változatot tette kötelezővé.

A törvényhatóságok belső ügykezelési nyelvvül az 1862-es felírási javaslat a magyart írta elő. Az 1868-as törvényjavaslat ugyanezt a rendelkezést követte, ahogy a törvénycikk is azzal a kiegészítéssel, hogy mellette használhatják a jegyzőkönyvi nyelvek egyikét is. Ezzel szemben a törvényhatósági hivatalok nyelvét a többségi 1861-es törvényjavaslat a közgyűlés döntésére bízta volna, ahogy az 1867-es többségi javaslat is, mely ugyanakkor részletesebben szolt erről. Eszerint abszolút közgyűlési többség kellett a nyelv megválasztásához. Ezek a javaslatok lehetővé tették volna, hogy egész vármegyék belső ügykezelési gyakorlata nélkülözze a magyar nyelvet.

Az alárendelt viszonyban lévő községekkel való kapcsolattartás

Az 1862-es felirat a községek nyelvének kötelező használatát írta elő a törvényhatóságok és a köztük lévő kommunikáció nyelvét illetően. A rendelkezés már az 1861-es törvényjavaslatban megjelent, az 1867-es többségi javaslat ahhoz a társulatokat is hozzásorolta, az 1868-as

törvényjavaslat pedig a felsőbb egyházi hatóságokra is kiterjeszti ezt az elvet, de a törvényhatóság „lefelé” irányuló kommunikációjára vonatkozólag már csak „lehetőleg” írta elő azok nyelvének használatát. Az elfogadott törvénycikk ez utóbbi rendelkezést vette át, de az egyházi hatóságok kikerültek a szabályozásból.

A Wlad-Popovics féle javaslat a vármegyei hatóságok nyelvét határozta meg a kerületekkel és a járásokkal való érintkezés nyelvül, ami a nemzetiségi nyelveknek kedvezett tekintve, hogy a dokumentum nemzetiségi alapon újjászervezett vármegyék létrehozását irányozta elő. Az 1867-es kisebbségi javaslat szintén a vármegye ügykezelési nyelvét tekinti irányadónak a községekkel való érintkezés során.

Kapcsolattartás más törvényhatóságokkal

Az 1862-es felírás minden „mellérendelő” érintkezésre a magyar nyelv használatát írta elő, ahogy az 1861-es és az 1867-es törvényjavaslat is. Ez utóbbiak viszont lehetővé tették volna, hogy ha a két érintett törvényhatóság ügyviteli nyelve azonos, akkor azt a nyelvet is használhassák. Az 1868-as törvényjavaslat szerint magyarul érintkeznek egymással a törvényhatóságok, de hasábosan használhatják jegyzőkönyvi nyelveik egyikét is. A törvénycikk viszont választást engedett az iratot elindító törvényhatóságnak a címzett törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvei (köztük a magyar) közül.

A Wlad-Popovics féle javaslat szintén a magyar nyelv használatát írta elő meghagyván a jogot a törvényhatóságoknak, hogy a célzott közeg nyelvét is használhassák. Az 1867-es kisebbségi javaslat szerint az egyenrangú hatóságok csak akkor kötelesek a „központi hatóságok” nyelvét használni, ha belső ügykezelési nyelvük nem azonos.

Kapcsolattartás a felettes állami hatóságokkal

A törvényhatóság az országos állami szervekkel való érintkezésében a magyart köteles használni az 1861-es, 1862-es és az 1867-es törvényjavaslat szerint, míg az 1868-as javaslat a magyar mellett a jegyzőkönyvi nyelvein való hasábos felterjesztést is lehetővé tesz s ezt tartalmazza az elfogadott törvénycikk is. A Wlad-Popovics féle javaslat a viszonyosság elvére épít, ugyanis a „felfelé” irányuló érintkezésben a magyart, attól eltérő törvényhatósági nyelv esetén kétnyelvű érintkezést tesz kötelezővé. Az 1867-es kisebbségi javaslat ezzel szemben a törvényhatóság ügykezelési nyelvét tekinti irányadónak a fellebbvaló hatóságokkal való érintkezésben is.

Községek

A községi vezető testületekben való felszólalást illetően mindegyik vizsgált törvényjavaslat, ahogy az 1862-es felírás és az elfogadott törvénycikk is az anyanyelvhasználat jogát biztosította.

A községi gyűlések jegyzőkönyvi nyelvéről elsőként az 1867-es törvényjavaslat szól. Elsődleges jegyzőkönyvi nyelvhasználat megválasztásának módját a javaslat az ügykezelési nyelvével azonosan rendezi, azzal az eltéréssel, hogy legalább 20%-os arányt elérő kisebbség kérheti saját nyelvének használatát is. Az 1861-es, illetve az 1862-es törvényjavaslatok erre a kérdésre nem tértek ki.

A Wlad-Popovics féle javaslat a községek „általános hivatalos” nyelvét a lakosság abszolút többségének nyelvéhez köti, amennyiben ilyen nincs, az „szabadon választható”. Az 1867-es kisebbségi nemzetiségi törvényjavaslat is ezt tartalmazza.

A községi ügyvitel nyelvének megválasztását az 1861-es javaslat már a községi vezető testületre bízta volna, de minden kisebbség kérhette volna nyelvének használatát is. Az 1862-es felírás, ahogy a később született dokumentumok is, ugyanezt irányozták elő.

Második nyelv használatát az 1861-es javaslat „tekintélyes” kisebbség kérelméhez köti, pontosabb szabályozás nélkül. Az 1867-es javaslat már abszolút közgyűlési többség jogának minősítette a nyelvválasztást (ha a szavazáson egyik jelölt nyelv sem érne el ilyen többséget, a

két legtöbb szavazatot kapó nyelv között kell a szavazás második fordulóját megtartani). Erre vonatkozó rendelkezéseket az 1862-es javaslat nem tartalmazott.

A községek állampolgáraikkal szemben azok nyelvét kötelesek használni valamennyi törvényjavaslat szerint – így az 1862-es dokumentum is ezt képviselte. A községek egymás közötti érintkezésének nyelvére azonban először az 1867–1868-ban született dokumentumok térnek ki.

Az 1862-es tervezet „felsőbb hatósággal” való érintkezésben, ahogy erre már kitértünk, a község nyelvét írta elő érintkezési nyelvként, de azzal a nem részletezett kiegészítéssel, hogy a „kisebbség anyanyelvének is illő befolyás engedendő”.

2.6. Igazságszolgáltatás

Az 1862-es törvényjavaslat az igazságszolgáltatásnak csak a törvényhatósági, törvényszéki szintjét szabályozta.⁶⁵ Törvényhatósági szinten a tárgyalásokon a hivatalnokok a magánosok nyelvét kötelesek használni, de ezen bíróságok ügykezelési nyelvül a magyart írja elő a javaslat. A kihallgatások, vallomástételek, vizsgálatok az érintett anyanyelvén intézendők, a végzéseket pedig az „eredeti szövegen kívül” az érintett anyanyelvén is köteles kiadni a hatóság.

Az 1861-es törvényjavaslat nem érintette az igazságszolgáltatást, míg az 1867-es, 1868-as és a törvénycikk is átfogó, részletes tárgyalásba bocsátkozott annak nyelvhasználata iránt. Az 1867-es javaslat a törvényhatóságok előtt zajló ügyvéd nélküli eljárások esetén engedte a feleknek az anyanyelvhasználat jogát, de idegen törvényszék előtt az adott törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelveinek egyikét használhatták. Tárgyalás és bírósági cselekmények nyelvét illetően a felek anyanyelve – amennyiben az nem azonos – a felek, megegyezése szerinti nyelv az irányadó. Megegyezés hiányában a bíró dönthette el, milyen nyelven folyjon az eljárás. Ügyvédet igénylő eljárások esetén a felek a törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvei közül választhattak, megegyezés hiányában azonban a per nyelve a magyar. Idézés, végzés a bíróság a beadvány vagy az érintett anyanyelvén eszközöl, amennyiben az nem megállapítható, magyarul. Minden más okmány, végzés, határozat és az ítélet magyarul és szükség esetén az érintettek nyelvén is születik és a per valamennyi nyelvén, ahogy magyarul is kihirdetendő. Az 1868-as törvényjavaslat a törvényszéki szinten az adott törvényhatóság jegyzőkönyvi nyelvei közé szorította a felek nyelvválasztás jogát, megegyezés hiányában a bíróra ruházva azt. Ez a törvényjavaslat már tolmácsok igénybevételét is előírta. A törvénycikk az 1868-as törvényjavaslat rendelkezéseit vette át ebben a tárgykörben.

Az országos szintű bíróságok nyelvül a felírási javaslat és az 1867-es és 1868-as javaslatok – ahogy a törvénycikk is – a magyart írta elő.

2.7. Állampolgári nyelvhasználati jogok

A nemzetiségi törvényjavaslatok mindegyike külön foglalkozott az állampolgárok és az állami/önkormányzati közegek érintkezési módjával. Az 1861-es javaslat szerint minden állampolgár anyanyelvén küldhetett beadványt a törvényhatóságához és az állami szervekhez. Idegen községhez vagy törvényhatósághoz intézett irat esetén választania kellett az annak területén „divatozó” nyelvek közül. Az 1862-es felírás egyik változata megismételte az 1861-es javaslatot a saját törvényhatósághoz és az államhoz intézett beadványok esetén, míg a másik változat azt deklarálta, hogy minden állampolgár bármely hatósághoz anyanyelvén folyamodhat, hozzátéve, hogy „közvetlen felsősége által” hozzá intézett végzések anyanyelvén adassanak ki. A későbbi szabályozások az 1861-ben lefektetett elveket követték. A községekhez intézett beadványok esetén mindegyik törvényjavaslat, így az 1862-es felírás is deklarálta az anyanyelvhasználat jogát.

⁶⁵ A megyei törvényszékek részben elsőfokú és fellebbviteli (a járásbíróságok fölött), míg a főtörvényszékek csak fellebbviteli fórumként működtek. A törvényjavaslat feltehetőleg a megyei törvényszékeket tárgyalja.

2.8. Közoktatásügy

Az oktatásüggyel mindegyik törvényjavaslat és maga a törvény is behatóan foglalkozott. Az állami, egyházi és a magán oktatási intézmények tannyelve egyaránt foglalkoztatta a javaslattevőket, jogalkotókat. Valamennyi dokumentum szerint az (egyházi) elemi iskolák vagy népiskolák⁶⁶ [5] tannyelvét az egyházközség határozta meg, az 1862-es felirat is ezt vallotta.

A középfokú iskolák esetén az 1862-es felírás az állami tanintézetekben az oktatásügyért felelős miniszter hatáskörébe utalta a nyelvhasználattal kapcsolatos döntéseket hozzáfűzve, hogy a miniszter legyen tekintettel a nemzetiségi viszonyokra.⁶⁷ [6] Ezzel a felirat az 1861-es javaslat rendelkezését ismételte meg, ami az 1867-es, az 1868-as törvényjavaslatokba, majd a törvénycikkbe is bekerült. Az 1867-es kisebbségi javaslat szerint az állami közép- és felső iskolákban a status quo fenntartva az oda járó tanulók többségének nemzetisége határozza meg a tannyelvet.

Az 1862-es felirat – az 1861-es törvényjavaslathoz hasonlóan – a vallási vagy nemzetiségi közösségek számára biztosítja iskolák alapításának jogát, s intézményeikben az oktatási nyelvet maguk határozhatják meg, a kormány felügyeleti jogának fönntartásával. Ugyanezt tartalmazták a későbbi javaslatok is. A felírás a „felsőbb tanodák” tannyelvének meghatározását a kormányra bízta, de tekintettel kell lennie a nemzetiségi viszonyokra.

A Pesti Egyetemen a felírási javaslaton kívül mindegyik törvényjavaslat, és maga a törvénycikk is külön foglalkozott. A nemzetiségi nyelvek részére felállítandó külön nyelvtan- és irodalom tanszékek felállítása mindegyik vizsgált dokumentumban megtalálható. Az 1862-es felírás a magyart jelölte meg oktatási nyelvként, de a kormány engedélyéhez kötve lehetővé tette, hogy kérelemre más nyelven is folyhassanak rendkívüli órák.

Ebben e dokumentum teljesen egyedi, mindössze az 1867-es kisebbségi javaslat követelése között szerepelt, hogy magántanítások és vizsgáztatások folyhassanak nemzetiségi nyelveken is.

Az oktatásügyet illetően az állami segély kérdése egészen 1867-ig említésre került a vizsgált törvényjavaslatokban. A különbség nem a segélyre szorult intézmények köre, hanem a segély igénylésének jogalanyait illetően állapítható meg a dokumentumok között. A felírási javaslat községi jogként, nemzetiségre való tekintet nélkül határozza meg államsegély igénylését, amennyiben az egyházi és nevelési terheit a község viselni nem képes. Az 1861-es többségi és kisebbségi törvényjavaslat nemzetiségi vagy vallási közösség jogaként nevesíti állami segély igénylését községek részére, melyek nem bírják „egyházi és nevelési terheiket” viselni. Az 1867-es törvényjavaslat azután államsegély kiutalását az országgyűlés hatáskörébe utalta. Az 1867-es kisebbségi nemzetiségi törvényjavaslat csak újonnan létrehozandó nemzeti közép- és felső iskoláknál vagy tanintézeteknél szól államsegélyről. Ezt követően a kérdés teljesen kikerült a törvényi szabályozás látóköréből.

2.10. Egyházügy

A törvényjavaslatok, majd a nemzetiségi törvénycikk is külön kitért az egyházak belső nyelvhasználatának kérdésére. Az 1862-es felírási javaslat az 1861-es többségi és kisebbségi javaslatokhoz hasonlóan csak az egyházközségek nyelvhasználatáról szól, miszerint azok szabadon választhatják meg anyakönyvi és ügyviteli nyelvüket. A későbbi szabályozások emellett kitértek a felsőbb egyházi szervek nyelvhasználatának különböző elemeire is.

⁶⁶ A szintén Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nevével fémjelzett 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megszületéséig kizárólag az egyházak voltak az alapfokú oktatás szervezői.

⁶⁷ 1861-től a gimnáziumok nyelvének meghatározásához a tanulók többségének anyanyelve volt a zsinórmérték, Mészáros István szavaival élve mintegy „bábéli zürzavart” okozva ezzel.

2.11. Egyesülési jog

Az 1862-es felírási javaslat irodalmi egyesületek létrehozását mint nemzetiségeket megillető jogot említi, de azok csak tudományos–művészeti tevékenységet folytathatnak, a javaslat második változata pedig iskolák és nyelvművelő egyesületek alapítását kifejezetten a kormány engedélyéhez kötné. Ebben a szabályozásban tehát a nemzetiség szerepel kollektívum jogalanyként.

Az 1861-es többségi törvényjavaslat szerint szintén jogában áll a vallásfelekezeteknek és a nemzetiségeknek közép- és felső tanintézeteket alapítani, míg az egyesülési szabadságot, jogot már nem nemzetiségi, hanem állampolgári és önkormányzati jogként deklarálta az 1867-es törvényjavaslat. Eszerint az említetteken túl művészeti, tudományos, gazdasági, ipari vagy kereskedelmi célokra is létesíthetnek az állampolgárok vagy területi önkormányzatok a kormány engedélyével (az alapszabály jóváhagyásával) intézeteket, társulatokat, melyek egymás közt saját nyelvükön is érintkezhetnek. Ezt az irányt követték azután az 1868-as viták során a magyar politikusok.

A nemzeti kisebbségek képviselői által benyújtott törvényjavaslatok az 1861-es törvényjavaslathoz és az 1862-es felíráshoz hasonlóan a nemzetiségi csoportokat határozzák meg a nyelvi, irodalmi, művészeti egyesületek és kaszinók alapításának jogalanyaiként (azzal a különbséggel, hogy a kisebbségi javaslatok „nemzet”-ként írják le e közösségeket). Az 1867-es kisebbségi javaslat emellett a „nemzeti oktatás” ügyeinek intézésére nemzeti kongresszusok összehívásának jogát is igényli.

A Helytartótanács javaslata több tárgykörben is eltért az országgyűlés elé került dokumentumok rendelkezéseitől. A javaslat bizonyos kérdésekben merevebb, másokban inkább engedékenyebb álláspontot képviselt az évtized törvényjavaslataihoz képest. A törvényhatósági ügykezelési nyelvet illetően a felírás a magyar nyelv használatához ragaszkodik, a törvényhatóságok egymás közti érintkezésében is csak a magyart engedi használni. Az állami segély igénylésének jogát nemzetiségi csoportok helyett a községekre ruházta. Ugyanakkor községi szinten engedte a többnyelvű ügykezelést, és a pesti egyetem nyelvhasználatában is egyedi álláspontot képviselt. A törvényhatóságok második jegyzőkönyvi nyelvét nem kötötte a vezető testületen belüli szavazási számarányhoz, hanem bármely, az adott területen nagyobb számban élő nemzetiségnek fennhagyta a jogot, hogy kérelmére több nyelven folyjon a jegyzőkönyvezés. Az egyesülési jogot elsőként szabályozta, mégpedig a nemzetiségeket megillető kollektív jogként, de csak irodalmi egyesületekre nézve javasolt rendelkezéseket. Az egyházak nyelvhasználatát egyáltalán nem kívánta korlátozni. Emellett csak ez – pontosabban a javaslat egyik változata – (és a Wlad-Popovics féle dokumentum) deklarálta az állampolgárok számára anyanyelvhasználat jogát minden hatósághoz adott beadvány esetén. A felírási javaslat a magyarral egyenjogúnak ismerte el hazánk öt egyéb nemzetiségét, de a nemzetként való elismeréstől elhatárolódott.

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy e dokumentum nem „a” konzervatívok álláspontja. A Gróf Apponyi György és Gróf Dessewffy Emil vezette csoport ellenzékben volt a provizórium alatt. Ennek ellenére a törvényjavaslatok – köztük az 1862-es Felírási Javaslat – képet adnak arról, hogy milyen módon kívánta rendezni a magyar politikai elit a nemzetiségi egyenjogúságot, hogyan képzelte el a magyarok és nem magyarok viszonyát a polgári államban, és miként szabályozta a nyelvhasználat kérdését. Ezért tartom elsősorban történettudományi szempontból fontos fejezetének a dualizmus korát szabályozó nemzetiségi törvénycikkhez vezető tendenciák szempontjából. Azonban nem tudjuk, hogy a javaslat kizárólag Abonyi műve vagy valóban a bizottság érdemi munkája volt-e. Arról sem áll rendelkezésünkre adat, hogy a bizottság vagy egyáltalán a Helytartótanács tárgyalta-e a javaslatot.

Irodalomjegyzék

Könyvek:

- [1] Kónyi Manó (szerk.): *Deák Ferencz beszédei*. (2. kiadás). Budapest, Franklin Társulat, 1903.
- [2] Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865*. (IV. kötet). Budapest, Franklin, 1922.
- [3] Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- [4] Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867-1892*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1952., 35.
- [5] Mészáros István: *Magyar Iskola: 996-1996*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1997.
- [6] Mészáros István: *Magyar Iskolatípusok 996-1990. (A magyar neveléstörténet forrásai VI.)*. (2. kiadás). Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1995. 90.

Könyvfejezetek:

- [7] Stefan Malfër: „*Empfangen, nicht verstanden*” (*Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums*). In Somogyi Éva (szerk.), *Polgárosodás Közép-Európában – Verligbürgerlichung in Mitteleuropa*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1991. 169-180.

Folyóiratcikkek:

- [8] Deák Ágnes: *Az 1868-as nemzetiségi törvény ausztriai előzményei*. Magyar Kisebbség 2009/1-2, 17-37, 29.
- [9] Deák Ágnes: *Soknemzetiségű nemzetállam és soknemzetiségű birodalom erőterében – Nemzetiségpolitikai alternatívák 1868 előtt*. Századvég 2008/4. 51-77, 53-54.

Levéltári források:

- [10] A román és egyéb nem magyar ajkú községekben használandó hivatalos nyelv iránt júl. 27-i legmagasabb határozat. Károlyi László és Beke Kálmán aláírásával leirat az uralkodó parancsából a helytartótanácshoz, Bécs, 1862. aug. 20. (másolat). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár D191, Abszolutizmus kori levéltár, M. Kir. Helytartótanács, elnöki iratok D191 16521.III.1862.
- [11] Pálffy levélfogalmazványa a főkancellárnak 1862. aug. 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár D191, Abszolutizmus kori levéltár, M. Kir. Helytartótanács, elnöki iratok D191 16823.III.1862.
- [12] Magánlevél Pásztélyi Jánosnak, Buda, 1862. nov. 3. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár D191, Abszolutizmus kori levéltár, M. Kir. Helytartótanács, elnöki iratok D191.

Lektorálta: Dr. Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem